

Adalékok a társadalomtan lényegének fölismeréséhez.

Írta: LECHNER LÁSZLÓ.

A sociologia, mint tudomány, még csak zsönge korát éli. Embryumhoz hasonlítható az; részei annyira kialakultak, hogy az egésznek végleges alakját ugyan sejtetik, de, mint tudomány, még távol van attól, hogy azt véglegesen megállapított szakokban és alszakokban rendszeresen tárgyalhassuk. E következő néhány sor nem is akar a sociologia tudományos és, bár vázlatban is, rendszeres tárgyalása lenni; csak egyes kiválóbb problémákról akarok elmélkedni és azért választottam a főntebbi címet.

Kiindulási pontú szolgáljon egy a maga nemében igazán classicusnak nevezhető mű. H. SIDGWICK, *The Methods of Ethics* című műve: ». . . bennünket kivéve, valamennyi embernek akaratbeli cselekedetét mindig a jellemén és körülményeiken alapuló okisággal magyarázzuk meg. Valósággal, másképpen a társadalmi élet lehetetlenné válnék: hiszen a társadalomban az embernek élete szinte a legapróbbra menő várakozásoknak egész tömegét foglalja magában minden nap embertársaink cselekedeteire vonatkozólag, és e várakozások tapasztalaton alapulnak akár az emberiségről általában, akár az emberek egyes osztályairól, illetőleg egyesekről; mind e dolgokat szükségképeneknek tekintjük, melyeknek határozott tulajdonságaik vannak, meg olyan okai, melyeknek okozatai kiszámíthatók, izzóknak, kiket ismerünk, bekövetkező cselekedeteire múlt cselekedeteikből következtetünk; és ha egyes esetekben várakozásunk hibásnak bizonyul, a megnevegyezésért nem a szabad akarat zavaró befolyására vetünk, hanem arra, hogy nem ismertük tökéletesen a jellemet és indítékokat. Midőn egyénektől községre térünk át, akár meg vagyunk győződve a »társadalmi

tudomány« létezéséről, akár nem, azt magát valamennyire lehetőnek tartjuk, és az oly társadalmi tüneteket, melyeknél a fön-
tebbi elv helyesnek elfogadtatik, másokkal tárgyaljuk: és, bár-
hogy váljanak el véleményeink az elmélet részeiben, a módszer
arravaló érvényességében nem kételkedünk: és ha a történet
során valami ki nem magyarázhatót találunk, legyen az múlt
vagy jelen, sohasem jut eszünkbe, hogy azért arra vessünk,
mintha a szabad akarat bizonyos irányban messzevágóan hatott
volna. De sőt saját tetteinkre vonatkozólag bármennyire sza-
badoknak érezzük magunkat, az indítékoktól és körülmények-
től az egyes pillanatokban, bármennyire mentesnek és bár-
hogy úgy tűnjék föl akarati választásunk, hogy azt nem köti
meg multunk és mit éreztünk a múltban: mégis, ha a cselek-
kedet megtörtént, és mi visszatekintünk rá, mint cselekedeteink
sorában levőre, akkor előtűnnek oki viszonyai és hasonlatosságai
életünknek más részeivel, és mi természetesen mint okozatot
magyarázzuk meg azt, ami természetünkől, nevelésünkől és
a körülményekből ered. De sőt eme fölfogásunkat a jövő cselek-
vésünkre is alkalmazzuk, ezt annál inkább, mentől nagyobb
fokban kifejlődtek erkölcsi érzelmeink. . . . hogy önönmagunkat
művelhessük, az attól a föltevéstől függ, hogy a jelen akarati
elhatározásunkkal bizonyos fokig a közeli vagy távoli jövőre
eső cselekvéseinkre is döntőleg hathatunk. ... az indeterminis-
ták és deterministák egyaránt tanítják, hogy sokkal kevésbé
könnyű, mint az emberek elképzelik, hogy a szokásnak finom,
meg nem érzett béklyóit széttörjük . . . «

»E valóban fölötte nyomós (overwhelming) és halmozódó
bizonyíték azonban, úgy tetszik nekem, kelleténél erősebben
van ellensúlyozva az ellenfélnek egy érve által: öntudatunknak
közömbtlen nyilatkozata által a meghányó-vető akarati elhatá-
rozás pillanatában. Ilyen pillanatban lehetetlen gondolnom, hogy
akaratom teljesen meg volna határozva a kialakult jellem és
a rája ható indítékok által. Áz ellenkező meggyőződés oly erős,
hogy azt az ellene fölhozott nyilvánvalóságok (evidence) egy-
általában meg nem ingathatják. El nem hihetem, hogy az illu-
sorius volna. . . Más nem, mint annak föltétlen bizonyí-
tása, hogy ez az öntudati adat téves, győzheti le az erőt,
mellyel az utóbbi, mint biztost, kinyilatkoztatja magát (I. könyv
5. fejj. 2. és 3. §)«.

Látjuk, hogy SIDGWICK a determinizmusnak sok és fölötté súlyos (overwhelming) érve ellen egyet említ, mely az előbbieket nemcsak ellensúlyozza, hanem le is győzi, és ez az öntudatnak közbötlén és kifogástalan adata, mondanám érzete, hogy az akarat szabad. SIDGWICK-nek e nézetére többféle megjegyzésem van. Ha SIDGWICK az öntudatnak közbötlén és kifogástalan adatára hivatkozik, akkor csak azt mutatja, hogy nem eléggé óvatos psychologus. Sokszor hisszük, hogy belső észlelésünk adata közbötlén és kifogástalan, és a szigorú elemzés után át kell látnunk, hogy csalatkoztunk; a belső észlelés nélkülözhetlen forrása a lélektannak, egyes adatait azonban ugyancsak szigorú elemzésnek és bírálatnak kell alávetni, hogy hibás alapra ne építsünk. — A tudományban továbbá sok függ attól, milyen módon vetjük föl a kérdést; az »akarat« elvont valami, az adott valóság az egyes akarat elhatározás; a kérdés tehát úgy vetendő föl: 1. Az egyes akarat elhatározás döntő indíték alapján történik-e vagy sem? 2. Ha az indíték mindig döntő, van-e annak meghatározott, oka, hogy az indíték döntő? így téve föl a kérdéseket, az indeterminizmus nézetem szerint tarthatatlan. Az említett szerző ellenében *ezt a nézetet* vallom és tételemet úgy állítom föl: ha a múltra és jelenre vonatkozólag minden körülményt és annak ható erejét ismerném, előre megmondhatnám, miféle gondolatot fogsz te termelni a következő pillanatban, hogy fogsz te érezni, mire határozod el magadat. Az oki láncolat a lelki tünetekben is ép oly meg nem szakítható, mint bármily más tünetek sorában. Ha nem erre az álláspontra helyezkedünk, ne is szóljunk többé egy szót sem a sociológiáról; mert csak ilyen alapon építhetjük föl a sociologia épületét.

APÁTHY a Magyar Társadalomtudományi Egyesület alakulása alkalmával tartott beszédjében a sociológiát így határozza meg: »Társadalomtannak (sociológiának) nevezhetjük ama törekvések foglatát, melyek a társadalmi együttélés és az emberi továbbfejlődés törvényeinek és föltételeinek megismerésére vonatkoznak és az együttélés és a továbbfejlődés föltételeinek az emberi boldogulást leginkább szolgáló szabályozását keresik«. APÁTHY-nak eme meghatározásához volna pár szavam: a »föltételeknek« különös kiemelése szerintem fölösleges, mert ezek a »törvények«-ben — jobban szeretek törvényszerűségekről

szólani – már befoglaltatnak; de már tévesztő az utolsó pont: »és az együttélésnek és a továbbfejlődés föltételeinek az emberi boldogulást leginkább szolgáló szabályozását keresik«. Ez utóbbi szerintem nem sociologia többé, hanem tágas értelemben vett socialismus, illetőleg socialis politika.

A határvonalat tisztán kell húzni: a sociologia elméleti tudomány, a socialis politika az elméleti megismerésen alapuló gyakorlati tudomány. Ha e határvonalat nem húzzuk, könnyen zavar támadhat. Szerintem a meghatározás úgy hangzanék: társadalomtanak (sociológiának) nevezhetjük azt a tudományt, mely a társadalmi együttélés egyensúlyát (aequilibrium, statika) és a továbbfejlődés (evolutio, dinamika), vagy bomlás (dissolutio) törvényszerűségeit tárgyalja.

Már e meghatározásban látjuk a sociológiának két legfőbb szakaszát: 1. Melyek ama társadalmi tünetek, amik bizonyos művelődésben állapottal összekapcsolva, egyszerre lehetségesek, az az egymást lehetlenné nem teszik; amik még nem elavultak vagy még nem időelőttiek, és továbbá amik a társadalom mind magasabb fokán a társadalmi sűrűlődést kisebbé teszik, az összehatást pedig mennél nagyobbá '? 2. Milyen törvényszerűséggel változnak át a társadalmi tünetek, midőn bizonyos művelődési állapot más műveltségi állapottá válik? Ez utóbbival kapcsolatos a társadalmi tünetek egymásra következő törvényszerűségeinek nyomozása.

A társadalomtanban megoldandó kérdések még két más sarkalatos szempontból tanulmányozandók: 1. Az emberiség a külső – csillagászati, különösen meteorológiai, anorganicus, organicus – környezettel áll szemben, ráhatásának alá van vetve, tevékenységével e környezetet némileg megváltoztathatja, akadályokat legyőz. 2. Az ember embertársával áll szemben, – legyen az embercsoport, kaszt, rend, nemzet stb. – annak ráhatását érzi, arra vissza is hat; mily törvényszerűségek mutatkoznak mindebben? E kétnemű ráhatások két szempontból tanulmányozhatók: váljon erősbbödnék, fejlődnek-e e kétnemű ráhatások folytán a társadalmi képződmények - nemzetek, rendek, társulatok stb. – vagy elsatnyúlnak-e és bomlanak-e? Ez utóbbi kérdést vizsgálja BEÖTHY LEÓ *Nemzetléi* című művében.

Ez alapkérdések után több részletes probléma vehető föl: Az emberiség gazdasági tevékenységet fejt ki, vallást, művészetet, erkölcsöt és jogot stb. teremt – mind evvel munkafelosztás jár, melynek szintén törvényszerűségei vannak - közös-e a tevékenység e különféle ágainak eredete, vagy miképen különültek el? Van-e abban törvényszerűség, hogy az emberi tevékenység e különböző ágai bizonyos sorrendben lépnek a homloktérbe, és ha, milyen sorrendben? (GREEF VILMOS tárgyalta e problémát.) A létért való küzdelem (struggle for life) általános érvényű-e, és milyen alakot ölt az az idők folyamában? Helyes-e Novicow nézete, midőn ezt a sorrendet állítja föl: physiological, gazdasági, jogi, intellectualis harc? Távol legyen tőlem az a hit, hogy evvel a tudomány tartalmának megjelölését kimerítettem volna, éppen a tartalom rendkívüli gazdagsága nehezítette meg a tudomány keletkezését egyrészt, másrészt hogy azt véglegesen megállapított rendszerbe hozzuk mihamar.

A tudományos ismeret mindennapi ismeretünk köréből fejlődik. A vadembereknek, a mi alsóbbosztályú embereinknek számos tapasztalati ismeretük van, melyek sok tekintetből ép oly határozottak, mint akár a legnagyobb tudóséi. A vadember is tudja, hogy ellenségének csontját összetörheti, ha husággal jót csap rá; a tudós sem tudja azt jobban. Bajos azt a határvonalat meghúzni, hogy itt vége a közönséges, mindennapi ismeretnek, itt kezdődik a szó szoros értelmében vett tudományos ismeret. Ha szabad a kifejezéssel élnem, a mindennapi ismeret amaz eleven csira, melyből a tudományos ismeretnek organismusa fejlődik. Tudományos ismeretről nagyjában akkor szólhatunk, ha bizonyos közös jeggyel bíró, bizonyos körhöz tartozó némi rendezett ismeretünk van: ez ismeret tartalmát teszik a megismert egymással rokonnemű adatok és az adatok közt főnforgó viszonyok (vonatkozások) tiszta, tévedéstől ment ismerete. Az a fejlődési folyamat, melynél fogva a mindennapi ismeretből tudományos ismeret lesz, a tudományos ismeret köre nagyobbodik és rendezettebbé válik: sokféle körülménytől függ. E körülmények határozzák meg az igazi tudományos ismeretnek (tudománynak) keletkezési idejét és fejlődési gyorsaságát. E körülményekről akarok egyetmást szólni, hiszen többféle dolgot kell e tekintetben szem előtt tartani.

Minden ember iparkodik biztosítani létezését és e létezését boldogabbá akarja tenni. Magától értetődik, hogy minden tünet, mely e célt szolgálja, figyelmét leköti; a tünetet megjegyzi magának és észleletét alkalomadtával mással is közli. Ez kettőt foglal magában: a megismert dolognak emléekben tartását és a megismert dolognak megfelelő cselekvést. Ősidőktől együtt jár a gyakorlat az elmélettel, de sőt mondanám, a gyakorlat előtérben van. Minthogy továbbá az ember életében sokféle viszonyba jut a külső természettel szemben, ősidőktől fogva többirányú ismereteket kellett megszereznie, többféle tudománynak, leginkább természeti tudománynak, kezdetei egykorúaknak tekinthetők. E szempontból a művelődés kezdetein oly ismereti körök nagyobbodnak leggyorsabban, melyek az embernek mindennapi élete főtartására és kényelmesebbé tételére valók.

A tudományok tartalma: adatok és adatok közt főnforgó viszonyok. Ha az adatok könnyen megszerezhetők, a viszonyok könnyen fölismerhetők és egyszerűek: a tudomány maga hamarabb fejlődik. A számlálás, mérés könnyebben végezhető mint sok más; könnyebben ismerhető föl, hogy az egyik mennyiség nagyobb vagy kisebb, mint a másik, vagy vele egyenlő. Azért látjuk, hogy még ősi műveltségekben is a mathesis bizonyos fokig már kifejlődött.

A tudományok haladása más szempontból is könnyebb vagy nehezebb. Vannak tünetek, melyek mindennapiak, melyek egyformán, vagy majdnem egyformán ismétlődnek, melyek föltűnőek, meg olyanok, hogy az okot közbötenül szinte föltűnő módon követi az okozat: ha meggyújtom a fát, az azonnal égni kezd. Ha a vasat kiteszem a nedves levegőnek, az megrozsdásodik, de a folyamat lassú és nem szembetűnő, azért sokkal nehezebben mutatható ki e tünetnek veleje, a tünet maga azonfölül nem mindennapi.

E szempontból a tünetek nem egyformák: vannak tünetek, melyek ritkák, vagy sehogysem szembeszökők és ismeret dolgában mégis fölötte fontosak; vannak folyamatok, melyek fölötte lassúk, annyira, hogy a folyamat egyes phasisainak megfigyelése különös türelmet és éles megfigyelő képességet tételez föl. Vannak tünetek, melyeket, hogy úgy szóljak, a természettől erőszakosan ki kell csinálni. Hiszen a tudományok haladása

többször még ipari technikát is tételez föl, akár azt tekintjük, hogy szükség esetében vizsgálati készülékeket állítunk össze, akár azt, hogy néha oly anyagot kutatunk föl, minőt a természet maga önként vagy egyáltalában nem kínál, vagy nem olyan összetételben, amint a tudomány megkívánja. Miért múlja annyira fölül a mostani kor természettudománya az előbbi korok természetismeretét? Mert a mostani természettudósok olyan és annyiféle készülékekkel és olyan és annyiféle anyagokkal dolgoznak, aminőkről őseink nem is álmodtak; mert tudósaink e most említett eszközök segítségével oly tünetek vizsgálatába bocsájtkoznak, melyek azelőtt teljesen ismeretlenek voltak. Sok adatnak, természeti törvénynek csak olyan finomul működő készülékekkel juthatnak nyomára, aminők a mostaniak; e készülékek előállítására maga sokféle ismeretet és kifejlett technikát tételez föl. A mesterségesen előállított anyagokra példa, teszem, a rádium; a természetben önkénynt elő nem álló tüneteknek pedig mai napság se szeri, se száma. A tudományoknak hovatovább! haladásában azt látjuk, hogy az egyik tudománynak kezdete a másik tudománynak bizonyos fokig való fejlődöttségét tételezi föl: vagy az egyik tudomány fejlődésének mikéntje a másik tudomány fejlődésére akár jótékonyan, akár károsan visszahat. Támad egy csillagászati probléma, mely csak úgy oldható meg, hogy a mennyiségtan bizonyos irányban egy lépést tesz előre. Hogy a mennyiségtan e lépést megtette, azt köszönheti a csillagászatnak, mely neki a lökést megadta. Egy physiologiai probléma visszahat vegyülettanra, természettanra. Egy vegyülettani, természettani vívmány egy lépéssel előbbre viszi az élettant stb. stb. A tudományoknak fejlődésében szoros kapcsolat van.

Hátra marad még a legfontosabb körülmény, hogy t. i. számos tünet fölötté ágas-bogas, hogy azt nagy gonddal kell elemezni, és végre talán akkor sem vagyunk biztosak róla, vajjon minden alkotó elemét kiszedtünk-e? Ha a tudományosan megbízható adatnak megállapítása már annyira bajos, és ez minden további haladásnak nélkülözhetetlen föltétele, mennyire fokozódik még a nehézség, ha ez adatnak vonatkozását más adathoz akarjuk kideríteni! Pedig ez adat sokféle más adattal és velük sokféle módon állhat kapcsolatban. Az adatok közt főnforgó viszonyok minduntalan szintén ágasak-bogasak. A nehézség kü-

lönösen akkor fokozódik, ha az ok és okozati viszonyt akarjuk kideríteni. Teszem, az élettanban, lélektanban, társadalomtanban számtalan ok hat egyszerre: egyik ható ok a másik oknak hatását módosítja; de annyira ellene is működhetik, hogy e két egymás ellen ható oknak hatását észre sem vesszük! Ha kísérletezhetünk, e nehézséggel nem oly nehéz szembeszállnunk, mert sokszor módunkban van, egy okot elkülönítenünk, hogy annak okozatát megfigyeljük, vagy, ha teljesen el nem különíthetjük, mennyiségileg fokozhatjuk azt, és ily módon nyomozhatjuk az okozatot. Valamennyi tudomány, mely a kísérletezést megengedi, gyorsabban halad, mint amely azt nem engedi meg, még pedig két okból: positive, mert az előidéző okot könnyebben kiderítjük, és negative, mert a balfölgóást hamarabb megsemmisíthetjük. Ez utóbbi pontra nézve BEÖTHY LEO (*Nemzetlét*, 145. 1.) igen jól jegyzi meg: »A társadalmi tudományok nagy hátrányukra különböznek a természettudományoktól az által, hogy izolált összehasonlítható tapasztalatok, kísérletek itt nem lévén létesíthetők, a valódi empirikus alapot nélkülözik, és azért e téren az álokoskodásoknak leghosszabb életük szokott lenni.«

Miért e hosszas kitérés a tudományok fejlődéséről egyáltalában? Hogy lássuk, melyek ama föltételek, melyek alatt bármely tudomány keletkezik, vagy többé kevésbé gyorsan fejlődik. A társadalomtan soknemű ismeretet és sok tudománynak fejlettségét tételezi föl; a társadalomtan keletkezésének és fejlődésének tehát, az előbb csak alkalmilag rá vonatkozó föltételeken kívül, még saját nehézségei vannak.

A föltételek, melyektől a társadalomtan keletkezése különösen függ, három csoportra oszthatók. A csoportoknak egyes adatai nem olyanok, hogy más csoportnak adataihoz ne legyen vonatkozásuk; azért, úgy hiszem, hogy a csoportosítás csak nagyjában helyes.

1. Az első csoportba helyezném a külső föltételeket. Kell, hogy az emberiség a történet folyamában bizonyos művelődéseket fejlesztett légyen, melyek összehasonlíthatók, melyeknek vonatkozásai és hatásai egymásra egyidejűségükben, egymásra következésükben tanulmányozhatók. A művelődés kezdetein egymással kevés érintkezésben lévő embercsoportokkal van dolgunk; azután támadnak ugyan nagy terjedelmű nemzeti államok, de művelődési szempontból ezeknek hatása egymásra még eléggé szűk körű.

E szempontból nagyobb lesz a kör, midőn a görögök és phoeniciaiak gyarmataikkal az egész földközi tengert átfogják: még nagyobb, midőn a rómaiak hatalmas birodalmukat megalkotják és számos nép érintkezik egymással, vagy találkozik Rómában. De mi mindez az új korhoz képest, midőn valamennyi világrész a művelődés sodrába bejutott?! Nem történik semelyik világrészben nevezetesebb dolog, mely a többi művelt népeknek közérdeklődését föl ne keltse. A művelődés-történetnek főadata, hogy a műveltség fejlődését leírja és vele a társadalomtanak nyújtson becses anyagot, hogy az a fejlődés törvényszerűségeit kutassa. Ezzel meg van adva a művelődéstörténetnek viszonya a társadalomtanhoz; de egyúttal a különbség is e két tudomány között. Csak nem rég érlelődött meg igazán az a meggyőződés, hogy a történetnek még más főadata is van, mint uralkodókról, háborúkról és diplomatiái fondorlatokról szólni. Erezték ezt előbb is, de tiszta meggyőződéssé csak a minap lett, és e lépés előtt szólni sem lehetett társadalomtanról. Mennyiféle segédtudományból merített ismeretre szorul a művelődés története maga! Itt is látjuk a tudományok kapcsolatoságát. A társadalomtan még kifejlett ethnographiai ismereteket is tételez föl. Ezek is csak az újabb korban voltak megszerezhetők. Mennyire terjedtek pl. HERODOTOS, STRABO földrajzi és ethnographiai ismeretei, szembe állítva a mostaniakkal? Hatalmas földterületekről amazok azt sem tudták, hogy léteznek; most körösztil kasul átkutatták a földet. Ez utóbbi dolog kifejlett utazási technikát tételez föl, e technika maga egy sereg természettudományi ismeretet és technikai ügyességet, melyet előbb meg kellett szerezni. Ha most valaki idegen helyre jut, megkívánjuk, hogy helyesen, elfogulatlanul tudjon észlelni és azt is tudja, mit vizsgáljon. Az ethnographiai vizsgálatoknak tudományos módszerét tételezzük föl nála, hogy az adatok ne csak megbízhatók, hanem becsesek is legyenek.

2. A sociológiának e külső föltételeihez még belső föltételek is járulnak. A társadalomnak elemei emberek, azaz szerves lények, melyekre a külső, őket környező természet sokoldalú hatást tesz; a természeti környezet maga az emberek működése folytán sokféle módon megváltozik, van hatás és visszahatás; ez többfélét foglal magában, t. i. a környező szerves és szervesetlen természetben uralkodó törvényeket. Azoknak bizonyos fokig

való ismeretét, hogy az ember hozzájuk alkalmazkodják, meg az ember testi életének törvényszerűségeit és azoknak ismeretét az előbbi okból. Az ember azonban társaságban él, és az egyes emberek egymásra élettanilag is hatnak; e hatásuk és visszahatásuk nyomozása nélkülözhetetlen: szóval, a legtágasabb értelemben vett biológia nélkülözhetetlen föltétele a sociológiának. Csak a múlt században vált általános köztudattá, hogy a lelki tünetek is természeti törvényszerűségeknek vannak alávetve. E törvényszerűségek is két szempontból vizsgálандók a társadalomtan érdekében. Alapúí kell venni minden egyes ember egyedi lelki életének vizsgálatát, és az egyed lelki életének hatását embertársainak lelki életére, minek legkimagaslóbb része a néplélek tanulmányozása. Ez utóbb említett vizsgálatokban a főszűly nem az adatok megszerzésén, összehasonlításán és osztályozáson fekszik, hanem inkább azon fordul meg a kérdés, milyen az oki összefűggés az egyes adatok közt. Azért soroltam az utóbb említett dolgokat a belső föltételek közé. Még egyszer hangoztatom, a határvonalak nem élesek, minél fogva ugyanaz a körűlmény tartozhatik az első, a második vagy a harmadik csoportba.

3. A társadalomtan keletkezésének harmadik föltétele a két előbbivel szorosán összefűgg. A tudományos ismeret a mindennapi ismeretből fejlődött; de az ősi ember figyelmét sok tünet kötötte le, melyet meg nem magyarázhatott. E tünetek előidézője, fölfogása szerint, valami szellem cselekvése. Innen az ismeretes animismusnak mindennemű alakja. A tapasztalás fölhalmozásával számtalanszor rájöttek, hogy annak, amit valami szellemi beavatkozás eredményének tartottak, a valóságban természeti oka van. Az okságnak ismereti köre hovatovább tágult, az animismus köre szűkebb lett. Maradt azonban még mindig fölötte számos eset, melyben a csodába – okságon kívül való eseménybe, – a babonába stb. való hit nyilvánulhatott: ez utóbb említett fölfogási mód leginkább bonyolultabb okú esetekben érvényesűlt, vagy olyanokban, melyek kevésbé föltűnök, ritkák, lassú lefolyásúak stb. Alsóbb néposztályunk még mindig hisz a bűvös ráolvasásnak, vagy effélének hatásosságában. Mentőltágasabbak lettek a természeti ismeretek és azoknak oki összefűggése, annál erősebbé vált a meggyőződés, hogy az oksági törvény általános érvényű. Jó ideig ez általános oksági törvény

alá nem tartozóknak tekintették az egyes lelki tüneteket, kivált az akaratbelieket, amint azt oly kiváló tudósban is látjuk, amilyen SIDGWIGK. Szerinte az akarati elhatározásra az okság érvénye nem terjed ki. Mindebből látjuk, hogy az okság fogalma teljes tisztaságában, – hogy t. i. 1. minden oknak van okozata és viszont, 2. hogy az oknak meghatározott összefüggése van az okozattal, azaz egy bizonyos oknak csak egy bizonyos okozata lehet: nem a priori fogalom, hanem hosszú tapasztalásnak eredménye, mert különben lehetetlen volna abból bármiféle kivételeket fölállítani. (Az okság fogalmának mintaképe, mondanám eredete, az akarati elhatározás.) Mint föntebb mondtam, csak most, hogy megvagyunk győződve, hogy az oksági törvény m i n d e n tünetet átfog, keletkezhetett a társadalomtan.

Hogy röviden összefoglaljuk az előbbieket: 1. A sociologia keletkezése föltételezi, hogy a műveltség már bizonyos fokot ért legyen el, és hogy a tudományok, és éppen annyira a tudományos vizsgálati módszerek, már jó magas fokig kifejlődtek legyen, hogy rájuk támaszkodhassék. 2. A sociologia egyes problémái annyira bonyolultak, hogy gordiusi csomóhoz hasonlíthatók, midőn számos ok számos okozattal függ össze, annyira, hogy szinte lehetetlen az összekötő szálakat kikeresni, melyek az egyes okokat a nekik megfelelő okozatokkal összekapcsolják. 3. Azt kellett látni, hogy az okok és okozatok láncolata szakadatlan, hogy véletlennek, vagy szabad akaratnak helye nincsen.

A sociológiát, mint tudományt, megelőzte a társadalomtan szellemében számtalan esetre alkalmazott gyakorlat, azaz,, mielőtt az emberek a társadalomtanról, mint tudományról, elmélkedtek, a közéletben társadalomtani elvek szerint cselekedtek. De a tudománynak, mint tudománynak, is voltak hírhozóí; COMTE, kit általában e tudomány atyjának tekintenek, maga szól ilyen hírhozókról.*)

*) Eszem ágában sincsen, hogy a társadalomtan történetét akár csak vázoljam is. Hogy lássuk, mennyire előzik meg egyes társadalomtani eszmék a társadalomtant, mint tudományt: csak jegyzetképen emelem ki MONTESQIEU-t. A *L'esprit des lois* című művét társadalomtani szellem lengi át. Legelső szavai ezek: »A törvények a szónak legtágabb értelmében szükségképeni vonatkozások, melyek a dolgok természetéből folynak; ez értelemben

Fölötte sokat vitatott kérdést közelítünk meg. Nem árt egy-két kiváló írónak nézetét, kik e kérdésre igennel feleltek, ezennel megemlíteni: köztük a legkiválóbb SPENCER HERBERT. A társadalom szervezet, vagy, mint ő mondja, superorganismus. »A szerves teremtményeknek valamennyi neme annyiban egyezik, hogy minden egyes lény föltünteti azt, hogy az alkotó részek az egésznek javára közreműködnek; e közös vonásuk egyúttal a társulatoknak (communities) vonása is. Továbbá az egyedi szervezeteknek megannyi típusában a közreműködés foka a kifejelettség fokmérője egyúttal; ez általános igazságot a társadalmi szervezetek is föltüntetnek. Azonfölül e közreműködésnek fokozására valamennyi fajtájú teremtmény hovatovább bonyolultabb és bonyolultabb eszközöket tüntet föl a tova vitel és egymásrahatás céljából; és ez általános jellemvonáshoz fogható valamennyi nemű társaság is tüntet föl.« »A szervezés alapelveiben való megegyezés tehát az a megegyezés, melyet vallunk.« (Community in the fundamental principles of organisation is thus the only community asserted: *Princ. of Sociology* I. 613.1-269. §.)

Látjuk, hogy SPENCER tételében nagyon óvatos. SPENCER-I igen sok tekintetben követi DE GREEF VILMOS. Lássunk munkájából (*Introduction à la Sociologie.*) néhány nevezetes tételt. Az I. köt. VI. fejt. 120-129. 1. tizenkét pontban sorolja föl, melyek a különbségek az egyes lények szervezete és a társadalom szervezete közt, és különösen kiemeli ez utóbbi intellectualis

minden lénynek vannak törvényei ... az embernek is vannak törvényei.« Igen hosszas volna, e szempontból valamennyi helyet idézni a főttebbi műből; legyen elég egynéhány. A fényűzésről szóló (VII. 1.). A balsorsnak egyes esetei könnyen helyrehozhatók, de miképen szálljunk szembe oly eseményekkel, melyek a dolgok természetéből állandóan támadnak? (X. 13.) Mesterségek, művészetek, ismeretek, szükségletek együttes haladása (XVIII. 13.). Többféle dolog uralkodik az emberen: éghajlat, vallás, törvények, kormányzás elvei, a múlt időknél példái, szokások, magaviselet: innen alakú az általános jelleg. Azon módon, amint egyes nemzetekben e tényezők egyike hatásosabb, enged a többi (XIX. 4.). A despotismus és a nők rabszolgasága, a monarchia és a nők szabadsága közti viszony (XIX. 15.) A kereskedelem hatása (XX. 1.) A házasságoknak száma és a házaselek egymás iránti hűsége közti összefüggés (XXIII. 21.) stb.

voltát. »Az emberi test, mely sejtekből van összetéve, társulás (association); a társadalmi test, mely emberi egyedekből van összetéve, társulás; az egyik is, a másik is szervezetet alkot, többé-kevésbé összerendezettet (coordinésj, többé-kevésbé idomíthatót (plasticusat), többé-kevésbé egymástól függnék, fönmaradásuk többé-kevésbé huzamos. De mindez élettani tünetek nem intellectualisak, és nem minden intellectualis tünet egyúttal társadalmi.« 130-131. 1.: Társadalmiakká a tünetek akkor válnak, ha az egyének akarata valami elhatározásban önkényt megegyezik, vagy egyezkedik. »Ez elv mai napság nem vitás: a társadalomnak csak szervei és működései vannak: nem kell, hogy legyen neki parancsolója (maîtres), csak ügyvezetőknek (fonctionnaires) és megbízottaknak (mandataires) van helye.« 138. 1.: »A társadalmi test . . . tehát így határozható meg ...: az superorganismus . . . mely alkotásban és működésekben mindinkább elkülönül az egyszerű egyes lények szervezetétől, tekintettel a tökéletesebb, részletesebb alkalmazkodásra, és melyben sokkal értelmesebb, módszeresebb, az az összefutó az akarata, amit úgy az egyesek, mint az egyes halmozatok (aggregats) összetételükben föltüntetnek.« 141-1. 1.: Foglaljuk a föbb pontokat mégegyeszer össze: a társadalom Organismus (superorganismus), melynek kiváló jellemvonása, hogy minden tünet bonyolultabb és magasabbrendű, melyet értelem vezet, és melyet akarati megegyezés tesz voltaképen olyanná, a milyen.

Még egy író akarok megszólaltatni, s ez KIDD BENJAMIN. »Az emberi társadalommal foglalkozó tudományok, úgy látszik, sokáig nem tudták, vagy feledték, hogy a társadalomban csakis az egyetemes élet fejlődésének legmagasabbrendű tüneményét kell látnunk, és hogy következésképp a társadalmi tüneményekkel foglalkozó minden tudományág igazában élettanra épít. « (Társadalmi evolutio, magy. ford. 26. 1.)

Ha annak, amit e három író mond, kellő keretet és alakot adunk, akkor levezetés útján így állíthatjuk össze tételeinket. A szerves lények élete összeségében el nem választható a szervesetlen anyagtól; azonfölül még számba veendő világosság, melegség, stb. tisztán természettani tünetek. Földünk kosmos, melynek egyes részei egymásra hatnak és visszahatnak. A szerves lények, tisztán biológiai szempontból tekintve, nőnek, fogynak, (bomla-

nak), növésükben szerkezetet öltenek, azaz szerveket fejlesztenek, melyek működéseikben egymást föltételezik és támogatják. A szerves lények és fajok közt harcz van a létért, miközben az egyes lények fajuk legtöbb jellegét megtartják és utódjaikra átszarmaztatják, végre a körülményekhez alkalmazkodnak és részben módosulnak. A lelki tünetek már sok tekintetből más neműek: de nem szabad felejteni, hogy lelki tünetek velük járó magasrendű szervezet és ennek élete nélkül nem tapasztalhatók; de sőt mi több, a szervezeti tünetek változásaival párhuzamosan lelki tünetek változásait is tapasztaljuk, még pedig nekik megfelelőeket. Bárha az élettani lélektan a legmagasabb és legbonyolultabb lelki tüneteket nem magyarázhatja is meg, annyit, mégis látunk, hogy az élettan és lélektan közt van szoros kapocs: a fonal nem szakadt meg végképen. Szoros összeköttetést találunk az individuális lélektan és a társadalomtan közt. Minden egyes ember lelke t. i. igazi kifejlődését csak a társadalomban leli; ez idomítja, az egyes ember pedig hatásának (bármilyen parányi) részét visszaszolgáltatja neki: a fonal itt sem szakadt meg. Mindebből világos, a priori nem állíthatjuk, hogy a társadalmi tünetek semmiképp nem lehetnek élettünetek is, a valószínűség inkább mellette van. Mindazok, kik a természettudományokban jártasak, emellett vallanak; csak a részletes analógiák keresésében és föllállításában óvatosak. Legyen az alap inkább tisztán általános biológiai alap és ismerjük el KIDD-del, hogy a társadalmi tünetek a legmagasabbrendű élettünetek.

Ez ellen több író szólalt föl. Lássuk GUMFLOWICZ ellenvetéseit. Első kifogásának éle SCHÄFFLE ellen fordul. »SCHÄFFLE háromkötetes művében tisztán és világosan bebizonyította, hogy mindaz, amit ő társadalmi tüneteknek mond, nem más, mint a társadalmi test életműködései, melynek épügy sejtjei, szövetei, idegei, izmai, húsa, csontja és vére van, mint minden állati szervezetnek.« Álljunk meg kicsit. SCHÄFFLE az analógiák föllállításában talán túlzott, de olyan íróról, kinek annyi természettudományi és bölcsészeti ismeretei vannak, mint SCHÄFFLE-nek, föl sem tehető, hogy mindabban mást lásson, mint külső analógiákat és nem azonosságokat. SCHÄFFLE műve annyira kárhoztatott első kiadásának előszavából idézem a következő sorokat, még pedig, hogy kifogás ne legyen, németül: »Die durch

COMTE, LETTRE, SPENCER, neustens und besonders anregend durch PAUL V. LILIENFELD herangezogenen »realen Analogien« der Biologie habe ich systematisch weiter verfolgt. Doch glaube ich die Gefahren der Analogie – Verwischung der Unterschiede und unwissenschaftliche Allegorik – umgangen zu haben; die Ausdrücke »Organismus« und »organisch« – zur Bezeichnung socialer Gebilde und Prozesse – habe ich sogar regelmäßig gemieden.« Tisztán látjuk, hogy SCHÄFFLE annak tudatában volt, hogy sok tekintetből másneműek az élettünetek, melyek a szerves lényekben mutatkoznak, mások a társadalmi élettünetek, de mindaz nem akadályoz meg bennünket, hogy a társadalmi tünetekben ne lássunk élettüneteket. GUM-PLOWICZ maga társadalmi törvényekként a következőket állítja föl: a) az okság, b) a fejlődés, c) a fejlődés szabályszerűsége, d) az ismétlődő szakaszosság, e) a fokozódó szövetenyesség, f) a különemű cserehatás, g) az általános czélszerűség, h) az erők lényegi egyenlősége, i) a folyamatok lényegi egyenlősége és k) a párhuzamosság törvényei. Nos, e törvények nem illenek-e a biológiára és csakis a biológiára? Már nagyobb kegyben áll GUMFLOWICZ szemé előtt SPENCER. EZ az író is kiválóan jártas a biológiában és bölcsészetben, tehát nála is kellő megszorítással kell fogadnunk, ha ő, a társadalomról szólva, ektodermát, entodermát, mesodermát említ meg. Miután GUMFLOWICZ SPENCER-nek általános tételét a fejlődésről és bomlásról megemlíti, így folytatja: »Ez alapjában nem más, mint az, hogy van a mozgásnak egy általános törvénye. Ennek a törvénynek velejébe azonban be nem hatol e tétel, – hiszen csak mindig annak fölszínén marad az . . . Mert, bárha a tétel némi átvitt értelemben a társadalmi folyamatokra is ráillik, még sem magyarázza meg azokat.«

Hogy kellően megértsük egymást, kis kitérést kell tennem. Mikor szólunk mi természeti törvényszerűségekről? Ha a tünetek folyásában úgy tapasztaljuk, hogy bizonyos tünetek adott körülmények és föltételek mellett állandóan ismétlődnek, akkor azt természeti törvényszerűségnek – jobban szeretem e kifejezést »törvény« helyett – nevezzük. Ilyen esetben még távol vagyunk attól, hogy az oki összefüggést kiderítettük legyen, mely azt kívánja, hogy a fölötte bonyolult tünetben minden egyes közreható tényező, mint ok, és a neki megfelelő okozat

közi szálát kibontsuk. Az orvos számtalanszor meg fogja előre mondani, ha a betegséget fölismerte, hogy ilyen, vagy amolyan lesz a lefolyása, de számtalanszor fogja azt is mondani, ha őszinte, hogy nem tudja a legbehatóbb részletekig, miért következik bizonyos tünet után éppen ez és nem más. Hát a végtelenül bonyolultabb társadalmi tünetekről nem áll-e ép úgy a dolog? Ali tehát minden esetre GUMFLOWICZ tétele: »Die Formel passt auf die socialen Vorgänge, aber sie erklárt dieselben nicht.« Arra mindenesetre kellene törekedni, hogy a tüneteknek ne csak törvényszerűségeit tüntessük föl, hanem azokat még okilag is megmagyarázzuk; de az nem mindig lehetséges! Sokszor be kell érnünk olyan formulával, mely »passt«.

Még egy író akarok idézni, s ez ACHILLE LORIA: »De ettől eltekintve, mindenki látja, hogy a szerves lények közös biológiai tüneménye nem tudja a társadalmi tünemények észszerű magyarázatát adni, melyek, legalább is legbonyolultabb és legismertebb nyilvánulásaikban, kizárólag az emberi faj sajátosságai. És valóban, csak az ember hoz létre nevelési, jogi és fegyelmi rendszabályokat; az ember politikai, nemzeti és nemzetközi viszonylatokat alkot, amelyeknek nyomait hiába keresnők az alacsonyabb fajknál; végűi és mindenekfölött egyedül az ember él társadalomban«. (*A sociologia feladata és iskolái*. Mägy. ford. 2. kiad. 57. 1.) »Tényleg érthető, hogy egy olyan iskola, amely a sociológiát a biológia nyúlványának tekinti, nem számolhat egyéb tényezőkkel, mint azokkal, amik az embereknél és az alacsony állatoknál közösek. S minthogy a történelem az emberre vonatkozó legsajátosabb és kizárólagos jelenség, nagyon természetes, hogy a biológikus iskolának nem sikerűi azt lefoglalni«. (58/9. 1.) SPENCERT dicsérve mondja továbbá: »Azonkívül a társadalom és a szervezet közötti analógia, ha nem is vezet termékeny fölfedezésre, legalább ama meggyőződés megerősítésére alkalmas, hogy a társadalom nem az ember mesterséges alkotása, nem gép, melyet szerkesztett, melyet kényre-kedvre változtathat és szétszedhet, hanem természetes alkotás, ami a fejlődés és haladás szigorú törvényeinek van alávetve, (!) és amit embernek lehetetlen szétrombolnia, vagy lényegesen megváltoztatnia.« (62. 1.) Néhány lappal előbb pedig így ír LORIA: »Bizonyos, hogy a sociologia, mint autonóm tudomány, önmagában bírja léte jogát, amennyiben a társadalmi halmazat élete

(tehát mégis élet!) oly törvényeknek van alávetve, amik különböznek az egyén életén uralkodó törvényektől«. (57. 1.) (Ki mondja, hogy e kettőnek élettünetei teljesen azonosak és törvényszerűségei mindenben egybeesnek?)

E szövegek kapcsán kérek pár szót! Mindenekelőtt és első sorban az a kérdés, váljon a társadalmi tünetek élettünetek-e V Ismerjük-e magának az életnek velejét? Alig hiszem, hogy valaki egyhamar igennel felel. Ennek legelső logikai folyamánya, hogy az élet fogalmának körét szabatosan nem írhatjuk körüli, és a priori nem mondhatjuk, hogy a társadalmi fejlődés nem élet. Ismerünk élettüneteket, de mi ezeknek előidézője, azt aligha, vagy csak nagyon fölszínesen ismerjük. A sejt két íiókasejtre oszlik, de miféle természettani, vagy vegyi folyamatok következtekben? Avagy egyáltalában ilyen folyamatok intézik-e? Az embryum növekedik, fejlődik. Újra kérdezzük, miféle folyamatok következtekben? Az ideg izgékonyágáról szólunk; velejében mi az? Már föntebb említettem, hogy számos egyéb esetben is ismerjük a tünetek törvényszerűségeit, de alapjuk rejtély, okilag nem tudjuk azokat megmagyarázni. Az elektromosságnaK egy sereg természeti törvényét tudjuk: mi az elektromosság veleje? Ha tehát csak az élettüneteket ismerjük, az élet veleje pedig rejtély, további kérdés, nem találunk-e több, bizonyos számú jegyekben megegyező tüneteket, melyek a szerves lények, a lélek, a társadalom életében egyformán megnyilatkoznak? Ha vannak ilyenek, nevezzük azokat biológiai tüneteknek, és SPENCER szavait kis változtatással úgy írhatjuk le: Community in the fundamental principles of the biological phenomena is the only community asserted. »Szóljunk SCHÄFFLE-vel: Die .... »realen Analogien« der Biologie habe ich systematisch weiter verfolgt«. Folytassuk csak kutatásainkat ez irányban, és, úgy hiszem, nem végeztünk vele hiába való munkát. Ilyen úton sok társadalmi tünetnek természeti törvényszerűségére fogunk bukkanni. Bárha okilag azt nem magyarázhatjuk is meg: elégedjünk meg egyelőre evvel. Különben a természet-tudomány haladásával kapcsolván össze a társadalmi élet ismeretének haladását, analógiára már most is mind többen meg többen bukkannunk. – Még mindig hátra marad a GUMPLOWICZ-tól követelt reális okok kifürkészése; de e tekintetben, úgy vagyok meggyőződve, még csak a kezdetnek kezdetén vagyunk. Az

önföntartási ösztön-e az alapja minden fejlődésnek? Vagy talán a vele kapcsolatos vágy a terjeszkedésre? Vagy talán a hatalom és erőszak GUMFLOWICZ szerint? Milyen része van a tudás vágyának, vagy egyéb érzelmeknek stb. V Keressünk-e még más tényezőket a társadalmi tüneteknek megmagyarázására? Legkevésbé látom véglegesen megállapítva a csak »gazdasági alapon nyugvó társadalomtant«, az alap véghetetlenül szűk és egyoldalú.

Mert jog és erkölcs a társadalmi életre vonatkozólag annyira fontos, azt is elmékedésem tárgyává tettem. Erős meggyőződésem, hogy a jog és erkölcs problémája első sorban nem bölcsészeti, hanem társadalomtani probléma. Ez úton beható, részletes vizsgálatokkal meg kell állapítani, milyen a viszony a jog, meg az uralkodó erkölcsi codex és a megfelelő társadalmi és művelődési állapotok közt. Ha e kérdést nemcsak általában – minden társadalom a neki megfelelő erkölcsi codexet és jogot teremti – hanem részleteiben is megfejtettük, csak akkor van positivus alapunk, melyre a bölcsészet további épületét fölemelheti. Szóval, az erkölcsi codex és jog társadalomtani törvényszerűségeinek megállapítása a legelső föladat. Érezte ezt a jogban a »történelmi iskola« az »észjoggal« szemben. Előzetes kérdések ilyenek volnának: Az emberiség legősibb állapotában jog, erkölcs és némileg vallás szoros kapcsolatban voltak, utólag elváltak. (A szétválás erkölcs és vallás, jog és erkölcs közt mai nap sem teljes és végleges.) Kérdés: milyen módon, és mikor váltak el"? A jog és erkölcs sokáig szokáson alapúit. Mikor váltak el a tiszta szokástól"? Megelőzte-e ez elválásban a jogot az erkölcs, hogy ennél fogva a jog a legifjabb fejlődmény? A társadalom, mint olyan, maga magát akarja föntartani, akar fejlődni. Az erkölcs, mint társadalmi fejlődmény, annak a társadalomnak föntartására és továbbfejlődésére szolgál, mely azt magáénak vallja. IHERING szerint az erkölcs a társadalomnak egoismusa. (*Zweck im Rechte* IL 196. 1.)

Ezért a változott körülményekkel az erkölcsi codex is változik. E szempontból két irányban történhetik a vizsgálódás. 1. A műveltségi állapot, az idők folyásában megváltozhatnak és

vele párhuzamosan az erkölcsi codex is. A művelődés haladásával a mind tökéletesebbé váló erkölcsi codexnek az az iránya, hogy a társadalmi rétegeknek, csoportoknak és egyeseknek torzsalkodása mind enyhébb, és hogy az adott viszonyokhoz való alkalmazkodás mind szorosabb lesz. Kérdés, vajjon lesz-e ez az alkalmazkodás valaha tökéletes? Ez tökéletes társadalmat tételéz föl, melynek képét, lia nem akarunk utopisticusok lenni, egyelőre nem rajzolhatjuk meg. Megpróbálhatjuk KLEIN LAJOS-sal (*Die sociale Frage*), hogy a legközelebbi jövő irányát úgy általános vonalakkal megjelöljük, de tovább nem mehetünk amaz ismereti adatok alapján, melyeket az emberiség eddigi fejlődése nyújt. A mostani ethika, SPENCER kifejezésével élve, relativus és nem absolutus ethika. Milyen a föltétlen (absolutus) ethika, nem tudjuk. – 2. Valamely nagyobb társadalmi test, mondjuk nemzet, egy időben a műveltségi fejlődésnek sokféle fokát tünteti föl tagjaiban. Vannak benne a műveltség magas és igen alacsony fokán állók; vannak benne rendek, kasztok, különböző hivatásbeli osztályok stb. Lesz-e valamely nagyobb társadalmi testnek – teszem nemzetnek – egységes erkölcsi codex-e? Bizonyára nem. Amennyiben a társadalmi test egyes tagjai igen sok tekintetből azonos körülmények közt élnek, erkölcsi codexüknek megfelelő része is azonos lesz; de tovább nem. Ha tehát valaki bizonyos társadalmi rendnek, osztálynak, társaságnak, vagy csoportnak tagja, a közel álló embereknek erkölcsi ráhatásait érzi leginkább, e szerint idomúi erkölcsi nézete, hiszen az emberre már legzsöngébb korában történnek e ráhatások, midőn erkölcsi magaviseletére öntudatosan még nem eszmél, és a köznapi ember ritkán tudja e ráhatásokat lerázni. Erdekét, rokonszenvét a legközelebb állók, az azonos csoporthoz tartozó embertársak kötik le. De még tovább megyek. Van és volt, teszem, számtalan tölgy falevél, mely a legtöbb tulajdonságaiban megegyező; de két teljesen egyforma tölgyfalevél nem létezik. A vallott erkölcsi codexet illetőleg is úgy vagyunk: nem találunk két embert, ki merőben azonos erkölcsi nézeteket vallana. Mindenki a maga nemzetének nyelvét beszéli; mindazonáltal mindenkinek van külön szókincse és kifejezési módja; mindenkinek van külön eszejárása, ismeretköre, gondolatvilága és világfölfogása.

Többször elmélkedtem arról, húzhatunk-e éles határvonalat a jog és erkölcs közt vagy sem? Nagyjában e kettő elkülönül, de van elég bő terület, melyet mindkettő közösen foglal le. A jog állami rendet, bármilyen kezdetlegest, tétélez föl, mert a jog a hozzávaló alkalmazkodást kikényszerítheti, ami viszont azt tétélezi föl, hogy van közhatalom, mely az egyesek hatalma fölött áll. A jog e szempontból nézetem szerint későbbi társadalmi képződmény, azaz bizonyos elért művelődési fokon vált el az erkölctől. »Das Recht ergibt hienach die harmonisch allseitige Richtung der socialen Gesamtbewegung auf das Gute durch eine Art mechanischen, äußeren Druckes Aller auf Alle.« így szól SCHÄFFLE ismeretes művében. (I. 246. 1. 2. kiad.) Tehát két dolog jellemzi különösen a jogot társadalomtani szempontból: a mechanikai és a külső nyomás. Lelkileg akár beleegyeznek az egyes a jogtételbe, akár nem, engedelmessé válnak. A jog a fejlettebb társadalmi életnek statikai mozzanatát teszi, az erkölcs inkább a dynamikait. A jog abból a statikai föltevésből indul ki, hogy ilyen meg amolyan szabályok megtartása mellett a társadalom összességében külsőleg még megállhat, különben szétbomlik. A jogot e szempontból a fejlettebb szervezetű állatok csontvázával hasonlítanám össze: ha az hiányzik, idomnélküli tömeggé esik össze a test; de életet önteni a szervezetbe, az inkább az erkölcsnek föladata. Minden félreértésnek elkerülésére még egyszer mondom, a jogot az erkölctől teljesen el nem különíthetjük, csak nagyjában elkülönül el a kettő. E nézetemhez közel áll J. ST. MILL, midőn a *Utilitarianism* című iratát így fejezi be: »Az igazsággal, mint megfelelő névvel, nevezzünk meg továbbra is bizonyos társadalmi hasznosságokat (utilities), melyek fölötte fontosak és azért föltétlenebbek és parancsolóbbak, mint bármely másneműek . . . ezeket kellene védelmezni, és védik is annak rendje és módja szerint oly érzellemmel, mely a többiektől nemcsak fokban különbözik, hanem másnemű is; az különbözik ama gyöngédebb érzelemtől, mely amaz eszméhez járul, hogy az emberi Örömet és kényelmet fokozzuk, még pedig parancsainak határozott volta és foganatának szigorú jellege által.« Az igazságosság tehát föltötte fontos, föltétlen és parancsoló, – a jogot szabályokba, szakaszokba öntik, hogy mindenki tudja, mihez tartsa magát. Nos nem, csontváz-e a társadalomnak a lágyabb részekkel

szemben? Ennélfogva az igazságosság érzelme másnemű is, mint a többi gyöngédebb erkölcsi érzelmek. – Minthogy a jognak inkább a mechanicus, külső nyomás felel meg, az kevésbbé veszi tekintetbe a cselekedet indítékait, csak legyen az a jogszabályoknak megfelelő, ne zavarja a közrendet. Az erkölcs tovább megy, és azt kívánja, hogy a cselekedet az emberi lélek mélyéből származzék. Ha a jog tétele úgy hangzik: *neminem laede, smim cuique*, – akkor az erkölcs még hozzáadja: *omnes juva!* Pedig erre nem kényszeríthető senki, ezt megparancsolja mindenkinek magasztos lelke és jelleme. A *neminem laede* féle parancsot ugyan az erkölcsiség is ismeri – ismerik azt az illemszabályok is – de az csak negatívus oldala, azt mondanám, alsóbb foka. Törekedjél a közjóra. *omnes juva*, ebben fekszik az erkölcsiségnek súlypontja. Még ha utilitaristicus szempontból vesszük is a dolgot, úgy szólhatunk: a köznek te is tagja vagy, s így önzetlen törekvésed üdvös hatását majd te is érzed. Sajnos, hogy a mostani fejletlen, relativus erkölcsi állapotunknál fogva ez el nem érhető. Társadalomtani szempontból jóval fontosabbnak tartom a tiszta erkölcsöt, mint a megfelelően megalkotott czélszerű jogot. Már BERZSENYI mondja:

Így minden ország támasza, talpköve
A tiszta erkölcs, mely ha megvesz:
Róma ledül 's rabigába görnyed.

A durva önösség útját vágthatják valahogy a jogi tételek, de csakis valahogy! Segítségre kell jönnie a tiszta erkölcsnek, mely nemcsak a rendet tartja fenn, hanem a tökéletesedés felé való haladást is lehetővé teszi. Azért mondtam föntebb, az erkölcs a társadalmi életben a dinamikai, a nemesebb elem. Még akkor is, ha a jog és a társadalmi állapotok közt dissonantia k9letkezik, ez az emberek lelkében, mint erkölcsi ferdeség, jelenik meg először, és csak azután támad a jogi méltánytalanságnak érzete, mely alkalmilag a jogtételnek megváltoztatására vagy megsemmisítésére vezet.*)

*) Az erkölcsiség mellett nem szabad felejteni az illemszabályokat, melyeknek fontosságát IHERING a *Zweck im Rechte* című művének egész II. kötetében oly kimerítően tárgyalja. Jól nevezi IHERING az illemszabályokat az erkölcsi érzelmek úttörőinek.

És most a társadalomtan leggyakorlatibb, de egyúttal legbonyolultabb részére térünk át. Politikai célokat már évezredek óta tűztek ki maguknak a vezető férfiak, és, hogy céljait elérjék, sok tapintatot, belátást és nem egyszer ravaszságot is tanúsítottak; az emberiség az évek folyamán sokféle tapasztalatot tett is, de e becses tapasztalatoknak eddig egy volt a hiánya, nem kristályodott ki belőlük szoros értelemben vett tudomány, oly tudomány, mely a társadalmi tevékenység minden irányát rendszeresen átfogja, különösen pedig vizsgálja a többirányú tevékenységek hatását egymásra, mely tehát a tevékenységnek egy-egy irányát e szempontból annak rendje-módja szerint mérlegeli is. Állítottak föl ugyanis a politikáról sokféle elméletet, az utópisták az ideális társadalomnak képét iparkodtak rajzolni, de mind e törekvéseknek hiányzott az igazi tudományos alapja; ez alapot pedig csak a kifejlett sociologia adhatja meg. A sociologia alaptétele az, hogy a társadalmi életben törvényszerűségek vannak: e törvényszerűségeknek emberfia ellen nem szegülhet, alá kell magát vetni, de mindenek előtt meg kell ismerni e törvényszerűségeket, és ezt a célt tűzte ki maga elé a most még zsöngé korát élő társadalomtan. A politikában nagyjában még úgy vagyunk, amint az orvosok pár száz évvel ezelőtt, midőn az élettan és a kórtan sarkalatos tételei ismeretlenek voltak. Az orvosok pár száz évvel ezelőtt is gyógyítottak, gyógyításuk közben sokféle becses tapasztalatot gyűjtöttek, amit fölhasználhattak, de hiányzott az igazi tudományos belátás. Csak olvassuk SPENCER művecskéjét *The man versus the state* és egyéb műveit, hogy lássuk, mennyi baklövést követett el a törvényhozás tudatlanságból. A társadalmi élet fiziologiája okvetetlenül megteremtendő.

Minden politikának végcélját!SCHÄFFLE találóan így állítja föl: »Az egyes mozgásokból eredő társadalmi összmozgásnak célja akkor volna elérve, ha minden részszerű mozgalom (Teilbewegung) saját erejének legkisebb veszteségével, és a többi mozgásoknak legkisebb megháborításával a leghathatósabbban működnek közre az életet föllendítő összmozgalomhoz.« (1.225. 1.) Minden üdvös politika tehát két célt tart szeme előtt: 1. a sűrűlódást a legcsekélyebbre korlátozni, 2. az összehatást a legnagyobbra emelni. De ne felejtjük, hogy még a legideálisabb politika is csak a már meglévő erőknek adhat czélszerű irányt,

de erőket teremteni nem tud. A tevékeny politikus körülbelül abban a helyzetben van, mint a gyógyító orvos. Már HIPPOKRATES mondta kétezer évvel ezelőtt: a szervezet gyógyítja magát, az orvos csak segédkezik. Egy orvos egyszer így magyarázta meg nekem a dolgot: a szervezet a kocsiba befogott két ló, az orvos a kocsis. Ha a kocsi kátyúba került, a lovak húzzák ki onnan, a kocsis csak a kifelé vezető utat keresi, vagy alkalmilag ostorral a lovak közé vág, hogy egy rántással kiszabadítsák a megrekedt kocsit; de ha a lovak már nem húznak, az ostorcsapás után nem képesek már a megfeneklett kocsit kirántani, akkor vége van minden erőlködésnek és bölcseségnek.

Minden egészséges és haladó társadalom két dolgot tételez föl: 1. ama bizonyos támaszt és talpkövet, melyet BERZSENYI említ és 2. a nemzet minden egyes tagját átható ama törekvést: előre! A kormány a törekvésnek csak kellő irányt adhat, az akadályokat elháríthatja némileg és ily módon a súrlódást kisebbítheti. Ölbe tett kezekkel azt kiáltani: most új kormány, most új parlament van, most majd mindjárt jobb idöket élünk: annyit jelent, mint utópiákat hajhászni. Ellenben a vezető férfiak is lássák át üdvös fáradozásuknak határait. Keresekedelem, ipar, művészet, tudomány, erkölcs és szokás javarészt önmaguktól, az állam beavatkozása nélkül szervezkedtek, az állam legföljebb támogathatta öket, és jogrendszerével biztosíthatta fönnállásukat. Még akkor is, midön a kormány beavatkozásával új tevékenységi irányokat keltett látszólag föl, még annak is az volt a föltétele, hogy a népben legyen a fogékonyság irántuk, mert különben kárba vezett minden munka, mert még itt sem teremtett az állam erőket. Ha az a látszat, hogy a nép összességében, és kivált az alsóbb néposztályok tehetetlenek, hogy nincsen meg bennük az ősi erő, annak többféle oka van. Helyzetüknél fogva az a gond, hogy pusztá létüket fönnartsák és biztosítsák, legtöbb idejüköt, energiájukat köti le; másodsor – der Mensch ist ein Gewohnheitstier – apám úgy cselekedett; én is úgy teszem, – még az úgynevezett művelt emberek is mindennapi tevékenységükben legnagyobbbrészt vájt mederben haladnak tova. A nagy tömegnek végre nincsen tagoltsága, rendezett vezetősége. Sok ember nem sejtí, milyen hatalom a kormánynak hivatalos kara és a katonaság: a kormánynak egy ezer meg ezer tagból álló

fegyelmezett sereg áll rendelkezésére, a hol minden tag tudja, mit kell tennie, ki parancsol, tehát kinek kell engedelmeskednie. Jól szervezett osztály úgy a hivatalnokok, mint- a katonák. Ily szervezet szinte egészen hiányzik a népnek tömegében és csak kisebb fokban van kifejlődve egyes társaságokban. Ezt a gyöngeséget kezdik most megérezni.

A természettanban ismeretes az energia megmaradásának tétele: erő nem semmisül meg, nem is teremődik, csak alakot változtat. Hasonlót mond SPENCER a társadalmakról. »A társadalomban végrehajtott minden cselekvésnek mértéke bizonyos azt megelőző energia, mely a cselekvés létrehozása után eltűnik« – tehát nem semmisül meg – »míg ők« – t. i. a cselekvések – »maguk actualis, vagy potentialis energiává válnak és utánuk következő cselekvéseket idéznek elő«. (*Study of Soc.* G. 1.) Azt ugyan a társadalomban bebizonyítottak nem látom, hogy az energia mennyisége állandó, amint az a külső természet erőhatásairól áll. Legalább nem mutatható ki e mennyiség állandósága. A társadalmi tünetek bonyolultak és másneműek, mint a természettaniak, e szempontból tehát alig sorolhatók egy vonalba velük. De éppen ilyen természetüknél fogva az okozatok is sokfélék. SPENCER főntebbi művében igen helyesen jegyzi meg: »Valamely hozott törvény, melyet olyan véghetetlenül bonyolult halmazatra alkalmaznak, mint a társadalom, ritkán, ha egyáltalában valaha, idézi elő mindenkép azt a hatást, melyet tőle vártak: de mindig idéz elő közvetett egyéb hatásokat, melyek sokfélék nemre nézve, meg nagyok összegükre nézve, és melyeket előre nem láttak. Semmi jóslás biztosabban nem tehető, mint az, hogy a törvénytől várt eredményeket összegükben messzire túlszárnyalják azok az eredmények, melyeket nem vártak. Nem kételkedem, hogy sokan nem képesek megismerni azt az igazságot, hogy abban az arányban, a melyben a halmazat bonyolult, az alkalmilag ráható erő hatásai mind többfélékké válnak, összebogozottak és kiszámíthatatlanok, és hogy ennél fogva a társadalom a halmazatoknak valamennyi nemei közt a legkevésbé alkalmas, hogy célba vett eredményeket célba nem vett eredményeknek kizárásával idézzünk elő.« (u.o. 270.1.)*)

*) V. ö. LESLIE STEPHEN, *Science of Ethics*, 85. 1. We are always tempted that we can take off a habit as we can take off a coat, and to suppose that political or social evil can be remedied

Evvel jöttem én minden politikának sarkalatos pontjához. Hogy gondolatomat kellően megvilágítsam, hadd éljek egy összehasonlítással. Az orvostól jogosan kívánják, hogy az élettanban jártas legyen; ilyen módon átláthatja a betegségekben előforduló bonyodalmakat, vagy legalább megértheti valahogy. Egy szerv rendellenesen működik, az orvos legtöbbször előre látja, hogy ennek folytán egy másik szerv érzi annak hatását és maga is kezd sodrából kijönni, ennek következtében egy harmadik és így tovább. Ha úgy szabad szólanom, e tekintetben a társadalmi élettanban még csak a kezdetnek kezdeténél vagyunk; államférfiaink még nagy részt csak tapintatukra támaszkodhatnak, és nem megismert törvényszerűségekre: a gazdaságtanban talán már tovább haladtunk, itten már törvényszerűségeket ismerünk, melyeket számításainkban szem előtt tarthatunk. – Már J. BRYCE, ki sokoldalú műveltségű gyakorlati államférfi, mondja *The American Commonwealth* című művében, hogy bajos dolog előre megmondani, hogy, ha az alkotmányok egyes részeit átváltoztatjuk, miféle következményeket von az maga után az alkotmány egyéb részeiben, épúgy, mint valaki, ki régi házat alakít át, nem tudja előre, mit és mennyit kell ennek folytán még átalakítani. (I. 387. 1.) Ennélfogva biztosabb alapon nyugszanak azok az alkotmányok, melyek fejlődtek, mint azok, melyek bizonyos terv szerint egy csapásra készültek. Amazok kisszerű javítások sorozata után alkalmazkodtak a fönnálló körülményekhez és szokásokhoz. Tévednek azok, kik azt gondolják, hogy az Egyesült Államok alkotmánya ilyen kifundált alkotmány; az velejében régi fejlődésen, sok tekintetben régi szokásokon nyugszik, (u. o. 406. 1.) Az angol mondja: »constitutions grow and are not made«, az alkotmányok nőnek, nem mesterséges alkotások azok. – Hogy gondolatomat még jobban megvilágítsam, általában közismert dolgokat akarok megemlíteni. A közlekedési eszközök rohamosan fejlődtek, ennélfogva a kormány központiséga erősen növekedett.

by simply removing the most obvious source of the mischief without troubling ourselves to ask, what other organic change? will be set up. This error is indeed so common, as to be almost the master-error of a crude sociology, and it may be described as a virtual confusion between organic and merely mechanical wholes.

Olyan államokban, melyekben a főnöki parancsot lovas hírvivőkkel kell az ország szélére juttatni, a széleken lévő provinciák sokkal függetlenebbek a központtól mint most, midőn a távíró az ország széléről egy perez alatt hozza a hivatalos jelentéseket és egy perez alatt juttatja oda a központnak rendelkezéseit. – A diplomacia nemcsak egy országgal számol, hanem pillantásait a földgömbnek szinte valamennyi országaira veti: követségi, consuli jelentéseit mindenünnen kapja. – A megkönnyített közlekedés folytán a pénz, árú és egyéb értékek hullámozása nagyobb területeken érezhető, mint azelőtt valaha; a gazdasági kérdések parancsoló módon lépnek homlokterbe. – Az utasok mindenféle országokból sűrűn érintkeznek egymással; más, a közlekedés könnyűségével járó okokból a művelődés sok tekintetben egyneművé válik, eszme, tudományos vívmány, föltalálás, gyakorlati gépezet hamar közkinccsé válik, de sőt még a divat és az illem is szélesebb körben egyforma lesz. Mennyi hatása van annak az egy körülménynek, hogy a közlekedés fejlettebb! Föl sem soroltam valamennyi hatást! A kifejlett közlekedési technika egy sereg természettani ismeretet tételez föl; ez föltételezi a tudományok bizonyos fokig való fejlődöttségét. Ez meg természetvizsgálók nemzedékeit tételezi föl, kik a tudományokat művelték; de kormányzatot is, mely a tudományos törekvéseket istápolja stb. stb. íme, mennyire tételezi föl az emberi tevékenységnek egyik ága a másikat, mennyire hat az egyik ág a másikra! Majd azt mondják, mindez nem új, az közismert dolog. Helyes: de az már nem közismert dolog, hogy mely és miyen általános törvényszerűségek uralkodnak ez egymásra hatásban. SCHÄFFLE, GUMPLOWICZ-nak bosszúságára, a társadalmi test szerveit iparkodott összeállítani és jellemezni, de e szerveknek egymásrahatását és ez egymásrahatásnak törvényszerűségeit még ő sem vizsgálja; a mint már föntebb mondtam, még nem létezik a társadalmi élettan a szónak igazi értelmében, és anélkül nem boldogulunk, anélkül ott vagyunk, ahol az orvosok pár száz évvel ezelőtt. Ilyen élettan megteremtése nemzedékek műve, és azért mondom, a társadalomtan még csak zsöngé korát éli. Ugyané szempontból nem mulaszthatom el, még egy dolgot megemlíteni. Minduntalan hallani ilyen vagy amolyan esetben: nagyszerű, sokágú, messzevágó gondolatok szükségesek,

nem segít a toldozás-foltozás. Akik így szólnak, azoknak sejtelmük sincsen a társadalmi élet bonyolultságáról; nem sejtik, mert a társadalmi élet törvényszerűségeit még oly kevéssé ismerjük, hogy a nem várt, nem célzott következmények messze fölülmúlják a várt és előre kiszámított következményeket, a mint SPENCER mondja. Szólásmódnak szép az, de hínárba vezethet. Késő jövőben lesz talán annak a nagyszerű gondolatnak az ideje, midőn a társadalmi élet törvényszerűségeit majd sokkal bővebben ismerjük. Egyelőre óva kell inteni az üres szólásformáktól.

Már előbb említettem, hogy BEÖTHY LEÓ a nemzetek süllyedése és eltűnése okait a *Nemzetlét* című művében vizsgálja. – Legyen szabad egy helyet idéznem, melyre különös súlyt fektet:

»Népek süllyedése és eltűnése, hol e tény tapasztaltatott, a létviszonyok változásából eredt.

A létviszonyok változása akkor vonja maga után e tényt, mikor valamely nép nem képes, vagy nem elég gyorsan képes a változott létviszonyokhoz alkalmazkodni.

Ezen alkalmazkodás bizonyos irányban való átalakulást föltételez, eshetőleg a nemzeti sajátságok egy részének, mely a változott létviszonyok közt való megélést nehezítené, - elejtését és más sajátságoknak megszerzését, illetőleg kifejtését^ míg egyéb sajátságok, melyek az új viszonyokkal nem ellenkeznek, épségükben megőrizhetők. Ezen átalakulás tehát, mely a nemzeti jellemnek a változott létviszony okhoz való alkalmazkodását jelenti, nem azonos, sőt ellenkezik amazzal, mely a nemzetiség levetkőzéséből áll, és ennek szempontjából a fajkiveszéssel egyértelmű. Az ilyen átalakulás azt jelenti, hogy a nemzet nem volt képes jellemét alkalmazni a változott létviszonyokhoz.

A létviszonyok változása szükségkép bizonyos rázkódással jár, melyet válságnak nevezhetünk. A válság lehet igen fenyegető természetű, de az eddigi tapasztalások szerint mégis mindig legyőzhető, ha az alkalmazkodásra más népfajok időt engednek. Olyan átmenet nélküli változásai a létviszonyoknak, melyek nem fokozatos, fejlődésszerű, hanem mintegy varázsütésre való átalakulást kívannak meg, és melyek kiveszést okoznak, minthogy a természetben ugrások nem fordulhatnak elő, szintén csak más népfajok befolyása által jönnek létre.« (50.1.)

E sorokkal kapcsolatban a következőt csak mintegy habozva akarom megemlíteni, mert társadalmi jövendölések, mostani hiányos ismereteink alapján, mindig kockázatosak. A történelem tanúsága szerint a különböző korokban más-más szellem uralkodott a népek fölött, másra-másra támaszkodott és törekedett a nép. A középkort a rendek rendszere jellemzi: a francia lovag rokonabbnak érezte magát a német lovaghoz, mint a francia polgárhoz; a XVI. században és a XVII. század elején a vallás volt a társadalomban a kiváló kapocs: protestáns protestánsához szított, bármilyen nemzetiségű volt ő, katolikus katolikushoz; most a nemzeti érzelm a legélénkebb. Különböző kormányok alatt álló egy nemzetiségűek egyesülni akarnak, nemzetek nemzetek ellen küzdenek a többségért. Nézetem szerint az sem fog örökké így tartani: már előjeleit vélem látni, hogy a vagyon lesz majd homlokterben, a vagyoni kérdések lesznek majd a legégetőbbek. A német gyáros a francia, angol gyárosához fog szítani, ha üzleti érdekei azt kívánják. Már mostan látjuk, hogy a nagy bankok, tekintet nélkül a nemzetre, egymás ellen küzdenek, vagy egymást támogatják. Közlekedési vállalatok a nemzetek határain túllépnek: ha a munkások nemzetközi szövetkezésre törekkeznek, akkor a főindítéka annak a vagyon, t. i. pénz és jövedelem. Ha a nemzetek és kormányok gyarmatokat alapítanak, területeket foglalnak el, az elfoglalt területeket leginkább vagyoniak akarják kiaknázni. Még háborúkban is döntő tényező lesz, ki bírja jobban pénzzel, ki bír pénzével több és jobb háborúi szükségletekkel síkra szállani. BEÖTHY LEÓ-val szólva, a létviszonyok azon a ponton vannak, hogy megváltozzanak: az új létviszonyokhoz kell majd alkalmazkodnunk, ha nem akarunk alámerülni. Ha tehát jelenleg a nemzeti alapon folyik a harc, nézzünk a jövőbe, hogy az új létviszonyok készületleneknek ne találjanak minket. A hazafiúi érzelmeket ne féltsük; mindenki bizonyos körben született, annak szellemét zsöngékorában magába szívja, attól neveltetik, annak nyelvét beszéli, szokásainak hatalma alatt áll, közös intézmények kormányozzák, a közös múltnak hatása alól ki nem vonhatja magát, eszmei, érzelmi köre vele kapcsolatos; szóval, oly hatalmas lelki tényezők kötnek mindenkit nemzetéhez, hogy egyesek e köteleket talán szétszakíthatják, a nagy tömeg soha. Nézetem szerint e kapocs

mind erősebbé válik, mennél magasabb az illető nemzetnek művelődési foka: azért magas műveltségű nemzetek politikai önállóságukat veszíthetik, de nemzetiségüket, nemzeti jellegüket vajmi nehezen. Hevesebb, nehezebb lesz a küzdelem a nemzeti sajátóságokért, ha politikai önállóságukat veszítették, mert nincs nemzeti kormányuk, mely azokat ápolja: de sőt a létező kormány azokat elnyomni iparkodik, s mindamellett a fölszívódási folyamat, melynél fogva egy nemzet más nemzet testében vész el, művelt nemzetekben fölötte nehézkes és lassú. Nemzetek rögtöni megsemmítéséről a műveltség mostani fokán szó sem lehet. Kiváló tapintat és széles szellemi látókör szükséges, ha a vezető államférfi a nemzetek versenyében saját nemzetének létét akarja biztosítani, azt magasabb műveltségi fokra emelni, jövőjét a létviszonyok netaláni változásaira előkészíteni. A föladat mindenesetre meg volna könnyítve egy kifejlett társadalomtan által, mely a társadalmi élet törvényszerűségeit kinyomozta és rendszerbe foglalta: e szempontból a társadalomtanak mentől behatóbb művelése hazafiúi kötelesség.

Hadd zárja be e néhány sort két összehasonlítás, melyet két íróban találtam. – Ha a tónak partján állok, melyet a túlsó oldalon fölszálló hold világít meg, hosszú fényes sávot látok; ezen túl a tó fénytelennek, mondhatnám, feketének látszik. Tévedés azt hinni, hogy a hold a tónak csak azt a részét világítja meg, csak az a rész fénylik: az egész tó fénylik. Aki mellettem áll, a tónak más részét látja fényesnek, és ha ember ember mellett a tó partján a holddal szemben áll, azok összesen és együtt véve az egész tavat látják fényesen, így vagyunk a megismeréssel és tudománnyal; kiki csak egy részt lát megvilágítva, mely tanulmányaival és ismerő mechanizmusával viszonyban van: többen többet látnak, a tudományos kör, teszem, a társadalomtan csak akkor lesz minden oldalról megvilágítva, ha sokan, egész nemzedékek rája fordítják figyelmüket és vállvetve művelik. – BEÖTHY említett művét így zárja be: »Valamint alacsonyabb növényeknek elborítják a terméketlen sziklát, melyen egyedül ők tenyészhetnek, és évről-évre megújuló nemzedékeiknek elporladó maradványaiból képződik a humusréteg, melyben majd meggyökerez a magas sudár: ekként egymásután letűnő társadalmak és művelődések öröksége készíti elő a talajt, melyen majdan

megél egy fölsőbb társadalmi szervezet, egy emberiség, mely solidaritásban egy lelket alkotva, mint kifolyása és egyszersmind ura a természet erőinek, képviselendi a mindenség öntudatát.« Hasonló áll az ismeretek fejlődéséről: az emberi ismeretek is eleintén kiskörűek, kisszerűek voltak, számtalan tévedéssel és nekünk csodás képtelenségeknek tetsző nézetekkel összekötve; e tévedések, e képtelenségek legnagyobb része mindörökre el van temetve, legtöbbször azt sem tudjuk, melyek voltak őseink tévedései és képtelen fölfogásai, csak a legkevesebbnek maradt fönn emléke, – *rari nantes in gurgite vasto* – és mégis e számtalan tévedés és képtelenség készítette elő a humusréteget, melyből a helyes fölfogás kisarjad. A tévedésektől még most sem vagyunk mentek, még nekünk is szól a *per aspera ad astra*: ne legyünk azért kishitűek, mert hiszen a tévedés, ha nem szülője, legalább úttörője az igazságnak. Föntebbi soraimban is talán sok tévedésre fog akadni az olvasó. Sebaj! Hadd temetődjenek el e tévedések mindörökre, csak gyarapítsák a humusréteget, melyben az igazság magas sudara majdan meggyökeredzik. Serkentsenek gondolkodásra, és célomat elértem.